

*Vaderna Gábor: A költészet születése. A magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedeiben.*

Universitas Kiadó, Budapest, 2017. 656 oldal.

Szokatlan helyzet, amikor egy társadalomtörténeti folyóirat lapjain egy irodalomtörténeti monográfiát néprajzos-folklorista szerző ismertet. Mégis, talán csak első ránézésre az, és milyen jó lenne, ha néhány év múlva természetessé válna. Az alább bemutatni szándékozott munka nagy lépést tett e diszciplínák közti párbeszéd élénkítése érdekében, valamint az egyes kérdésfeltevések egyenrangúságáért.

A mű címe első pillantásra akár elbizakodottnak is tűnhet, amennyiben az olvasó valamiféle apológiára gondol a költészet születése kapcsán. Ám a valóban nagy ívű munka hamar eloszlatja e kételyeket, megmagyarázva, hogy a 18–19. század fordulójának klasszicista, majd romantikus esztétikai által költészetnek nevezett jelenség születését kívánja megragadni (s nem pedig valamiféle ősköltészeti fejtegetésbe bonyolódik). Az alakulás folyamatát nem az új eszmény és forma felől tárgyalja, ahogy ezt általában az eszmetörténeti, poétikai, esztétikai alapú irodalomtörténetek szokták tenni, hanem visszatekintve, annak a sokszínű hagyománynak a nézőpontjából, amelyet az új, minden korábbinál radikálisabb irány felszámolni igyekezett. A 19. századot megelőzően a költészet sokkal inkább gyakorlat volt, amely hagyományok mentén szerveződött, rutinokból és klisékből építkezett, mintsem ideológiákkal és elvárásokkal megtámogatott művészet, amivé később vált. Hogy egyetlen képben ragadhassuk meg a lényegyet, Botticelli híres festményét érdemes megidézni: ahogy Vénusz kagylóhéjon a végtelen óceánból, úgy emelkedik ki néhány szerzői név a több százból, azon nevek tengeréből, akiket méltán vagy méltatlanul feledésre ítélt a kulturális emlékezet. Vaderna ugyanakkor Botticelli képét úgy festené meg, hogy azon nem az istennőé, hanem a tengeré lenne a főszerep.

Az új korszak merőben újszerű költészetszemlélete a 18. század utolsó harmadában úgy köszöntött be Magyarországra, hogy itt nagyon termékeny, sokszínű és érdekes irodalmi életet talált, amely az új tapasztalat tükrében néhány évtized elteltével teljesen elvesztette jelentőségét. S bár az egyetemes európai klasszika és romantika felől valóban provinciálisnak és zártnak (kevésbé rosszindulatúan regionálisnak és széttagoltnak) tűnik ez a korábbi irodalom, az ilyen megállapítások nem feltétlenül igazságosak. Egyfelől azért nem, mert a mindenkori magaskultúra a teljes népesség igen kis része számára elérhető csupán, nincs jogunk ugyanakkor elvitatni a másik, a társadalom nagyobb részének kultúrához, műveltséghez való jogát. Másfelől az utókor ítélete mindig sarkos, mert az időbeli távolság szűkíti a perspektívát. Mindinkább erősödő tendencia az irodalomtudományban, hogy érdemes az egyes műveket az elsődleges kontextus felől vizsgálni, amin többnyire az irodalmi alkotást létrehívó elvárási rendszer és az

azt közvetlenül számonkérő kritikai attitűd megragadását szokás érteni.<sup>1</sup> E látószög szélesíthető azzal, ha azt az értelmezésre saját koruk által nem méltatott – az értelmező közösségekhez el sem jutó, céljában nem esztétikai – alkotások felől, azok funkciója irányából közelítjük meg.

Az utóbbi kétszáz évet megelőzően a ma általunk irodalomként értett alkotások jelentős része ugyanis nem kizárólag esztétikai céllal, hanem pusztán gyönyörködtetésre, élvezetre, illetve tanulságos olvasmánynak keletkezett; a magányos időöltésre szánt szövegek száma csak a 18. században szaporodott meg Európában. Ezt megelőzően, illetve ezzel párhuzamosan a költői szöveganyag igen jelentős része úgynevezett *alkalmi* vagy *alkalmazott* költészet volt, amely főként az átmeneti rítusokhoz kötődött. Így utólagos értékelésük sem lehet pusztán esztétikai, hanem többféle megközelítés – amelyeket összefoglalóan társadalomtörténetinek nevezhetünk – használata indokolt. Ez nem csupán az utókor kánoni törekvéseinek kedves alkotásokra terjed ki, hanem azt is feltérképezi, hogy melyek voltak azok a művek és szerzők, amelyek az adott kánonba bekerülő alkotásokat körülvezték. Nem is beszélve azokról a művekről, amelyek a mindenkori társadalmi és/vagy műveltségi eliten kívül, azok normatív és kritikai instrukcióitól távol, egy az utókor számára nehezen megragadható hagyomány, s nem pedig előíró szabályrendszer mentén jöttek létre. A társadalomtörténeti megközelítést nálunk a marxista irodalomtörténet-írás hosszú időre kisajátította magának, így az a rendszerváltás után korszerűbb kivitelben sem igazán volt kívánatos. Az irodalom vagy bármely művészeti ág társadalmi meghatározottság, illetve rétegzettség felőli vizsgálata csak nagyjából egy évtizede nyert ismét polgárjogot Magyarországon. Jelen mű ennek a folyamatnak fontos mérföldköve lehet, mint ahogy Vaderna Gábor számos korábbi írása is.<sup>2</sup>

A társadalmi problémák irodalomtörténetbe emelése nyugati minták alapján történik, *A költészet születése* című kötet főként az angolszász világból megismert ötletek és módszerek feldolgozásában tesz jelentős lépést. A társadalomtörténet kategóriába itt sok minden beleértendő, a német nyelvterületen virágzó irodalomszociológiától a francia szociálintropológián át az angolszász kulturális antropológiáig, a francia posztmodern művelődéstörténettől a mindennapi élet történetéig. Nem kialakult sémák mentén, hanem nagyon okosan és problémacentrikusan válogat Vaderna a szóba jöhető kérdésfeltevések és megközelítési lehetőségek között, nem elkötelezve magát valamely irányzat vagy módszer mellett, hanem feltalált tárgyaihoz igazítva azokat.

A kötet célja eléréséhez igyekszik számba venni mindazokat a társadalmi rétegeket és csoportokat, amelyek irodalmi tevékenységükről nyomot hagytak az utókorra. Amint a bevezetőben részletesen leírja a szerző, a teljes, több tízezres verstermést még egy pár évtizedes korszak vonatkozásában sem lehetséges

<sup>1</sup> Takáts József 2001: Nyolc érv az elsődleges kontextus mellett. *Irodalomtörténeti Közlemények* (105.) 3–4. 316–324.

<sup>2</sup> Lásd például: Vaderna Gábor 2013: *Élet és irodalom. Az irodalom társadalmi használata gróf Dessewffy József életművében*. Budapest.

egyetlen könyvben értelmezni, ezért valamennyi réteget és csoportot egy-két esettanulmány segítségével próbálja érzékletesen bemutatni. A válogatásnak van egy másik aspektusa is, mégpedig a verselés alkalmi jellegéből fakadó szempont. A 18–19. század fordulójáig a verstermelés jelentős részét menyegzőkre, temetésekre készítették, s az esemény lezajlásával lényegében azok érvényüket veszítették.

Ahogy oly sok minden, az emberélet fordulóit és a társadalmi státusváltásokat kísérő ünnepi rítusokat is az arisztokrata körökben kezdték először kifejezetten az adott eseményre írott versekkel kísélni, ezért ezt a szempontot Vaderna Gábor az első, egyúttal legterjedelmesebb fejezetben, a rendi költészetről szólóban tudja legjobban érvényesíteni. Erről szól a *Rendi költészet* című első nagy fejezet három alfejezete, amelyek a *Beiktatás*, *Esküvő*, illetve a *Temetés* alcímeket viselik. Kissé hiányzik a megkezdett ív végigvezetése, hiszen az alkalmi költészet a rendi társadalmon kívül is virágzott, s nyilvánvaló a mintakövetés szándéka is. Ugyanakkor a költészet alkalmi vagy alkalmazott jellegét például a közköltészeti fejezetben nem sikerül kellően kidomborítani, holott itt jó lehetőség kínálkozott volna a mentalitásbeli hasonlóságok felmutatására. Ezután a költészet és a költői létforma finansiális háttere kerül fókuszba a *Mecenatúra és professzionalizáció* című részben. Az ötödik alfejezetben általában a főúri műkedvelő költészetről, annak társadalmi beágyazottságáról van szó, mindkét utóbbi rész fontos megállapításokat tesz annak a közkeletű félreértésnek az eloszlatására is, hogy a főúri jelző után szükségszerűen a dilettantizmus kifejezés kell, hogy következzen. Az előkelő származású 19. századi írók, művészek, tudósok esetében is gyakran olvashatunk olyat, hogy az illető kvázi amatőr volt, aki ráérő idejében, amiből bőven adatott neki, igyekezett nyomot hagyni az utókorra. Úgy tűnik, hogy az utóbbi száz év, azon belül is leginkább a 20. század második fele égette rá az író, költő, festő grófokra és bárókra a műkedvelőség bélyegét, amitől nagyon nehéz őket megszabadítani. Ez ügyben tesz nagy lépéseket Vaderna azzal, hogy megvilágítja: nehéz egy olyan korban dilettantizmusról beszélni, amelyben még éppen csak formálódik a professzionalizmus gyakorlata és gazdasági háttere.

A második, *közköltészeti* fejezetet – amelyről alább bővebben is lesz szó – a rövid, de annál fontosabb *Verselő egyházfiak* című fejezet követi. A költészettel foglalkozó lelkészek kapcsán hoz itt kiváló példákat a szerző, például a nyugat-magyarországi evangélikus lelkész, Kis János életműve kerül új megvilágításba. Az elkülönítés és ütköztetés fontos szempontja a világi és vallási tárgyak területén is megnyilatkozik, továbbá az egyes felekezetek közti eltérésekre is felhívja a figyelmet a szerző. A verselő protestáns lelkészek ellenpontjaként a *Rendi költészet* fejezet *Beiktatás* című része értékelhető, amely lényegében Rudnay Károly érsek hagyatékának a feldolgozása. Beiktatására ugyanis több száz beszéd és vers érkezett, amelyek színvonala igen változatos. Amiért számot tarthat az utókor érdeklődésére, az az, hogy jól reprezentálja a katolikus egyház irodalmi mecénási tevékenységét, a tisztelgő költészet mennyiségi gazdagságát és minőségének változatosságát. A hatalmas verstermés egyik-másik darabja gyöngyszem,

a művek egy része azonban valószínűleg joggal érdemli meg az amatőr jelzőt. Az egyházi méltóságok művészeti élete többnyire úgy működött, hogy maguk a főpapok nem alkottak, csupán megszolgálták a műveket. A pompakedvelő katolikus egyház – szemben az ígét fehér falak között fekete ruhában hirdető protestánsokkal – a művészet valamennyi ágára nagy hatással bírt.

A feledésre ítélt szerzők néhány esetben kanonikus, pontosabban huzamosabban erős kánoni pozícióban lévő alkotók és művek mellett kerülnek bemutatásra, így a negyedik, *érzékenységről* szóló fejezetben például a nevezetes *Lilla*-kötet Csokonaitól a nem túl közismert Sebestyén Gábor *Tuba*-ciklusával. Az illetén összevetésnek vagy tükrözésnek több célja is lehet, egyfelől a mesterkedők, fűzfapoéták és alkalmi versificátorok tevékenységének fényében értékelni az utókor által jelentősnek érzett műveket. Másfelől a korban dilettantizmus és profizmus nem vált olyan élesen el egymástól, mint majd ötven-száz évvel később, a műveltség, a pallérozottság, a képzettség önmagában érték, amely a magasabb körökben egyenesen kötelező. A tehetség, az ihlet, amelyek a romantika idején a költői működés szinte kizárólagos kritériumaivá válnak, nem vagy csak alig ismertek ez idő tájt. Harmadrészt, a nyilvánosság szerkezete is nagyban különbözik a néhány évtizeddel későbbiektől, a sokféle költői alkotáshoz sokféle módon férhetett hozzá a legtöbb esetben exkluzív közönség. A szövegek közlésének nem az egyetlen lehetséges módja volt a publikálás, sokkal nagyobb a valószínűsége annak, hogy a mű valamilyen szűkebb vagy tágabb közösség előtt élőszóban hangzott el. Vaderna könyvének egyik fő erénye, hogy felmutatja azt a történelmi helyzetet, amelyben még teljesen hétköznapiak számító tevékenység a verscsinálás, illetve annak befogadása nagyon különböző anyagi háttérű, földrajzi viszonyok közt élő, eltérő életmódot folytató személyek életében is.

Az ellenpontozó szerkesztés a Sebestyén kontra Csokonai esetben kiválóan sikerült, de nem mindig egyformán telitalálat. Nehezen érthető a Sebestyén Gábort tárgyaló fejezet után következő Berzsenyi Dánielről szóló rész szerepe a kötet egészében. Ez az ötödik, *bárdköltészetéről* szóló fejezet zárata, s a kritikai kiadás néhány kulisszatitkába avat be, ezért itt a korábbi problematikák tárgyalásának felfüggesztésére kényszerül a szerző. Helyettük egy kifejezetten szokványosnak mondható irodalomtörténeti feladatkör mikrofilológiai problémáiba kívánja bevonni az olvasót, meglehetősen részletességgel. Bár sok meglepetést tartogat, helyenként egy krimi szintjén izgalmas nyomozás tanúi lehetünk, mégsem teljesen világos, mi szerepe van a kötet egyébként pregnáns koncepciójában ennek a fejezetnek. Lehet, hogy ezt a nagyon értékes munkát önállóan lett volna vagy lenne érdemes közreadni.

A néprajzos recenzens számára – érthető elfogultsággal – a viszonylag rövidebb, közköltészeti fejezet tűnik talán az egyik legfontosabbnak. Az, hogy egy ilyen nagy ívű, áttekintő irodalomtörténeti monográfiában helyet kap a téma, s nem csupán néhány oldalnyi kötelező penzumként, önmagában is üdvözlendő. Annál is inkább az, mert a szerző meglehetősen tájékozottságról ad számot a téma magyar, s számos elágazásában nemzetközi irodalmáról, egy olyan

tárgyról, amely ma még, lássuk be, nem tartozik az irodalomtörténet fősodrába. A legalacsonyabb, még írásbeliséggel rendelkező társadalmi réteg kettős létmódú, szóban és kéziratos formában, majd a 19. századi elejétől egyre inkább nyomtatásban – ponyván – is terjedő irodalmi kommunikációja két évtizede vált igazán érdekessé az irodalomtörténészek számára, bár létezéséről jóval régebb óta lehetett tudni. Talán azzal sem állítunk túlzót, ha azt mondjuk, hogy az irodalomtörténetének magyarországi elfogadtatásában a közköltészeti kutatások kulcsfontosságúak, egyúttal az irodalomtörténész-szerep átértelmezéséhez is jelentősen hozzájárultak. Ennek ellenére néhány tévképzet eloszlátása még mindig nem sikerült tökéletesen.

Ezek közt a legfontosabb, hogy a közköltészetet előszeretettel tekintik *népköltészetnek* vagy a népköltészet részének, alcsoportjának, esetleg a 19. században népköltészetnek nevezett jelenség előfutárának. Holott ezt semmi nem indokolja. A zavar okai nagyon régi keletűek. Elsősorban abból fakadnak, hogy az emberiség történetében a szájhagyományozás szerepe ugyan fokozatosan szűkült, de azért a 19. század végéig a társadalom számosságában legnagyobb, egyúttal a társadalmi piramis legalját jelentő csoportját jellemezte a szóbeli kultúra, ennek ellenére azt, a dolog természetéből következően, alig ismerjük. Régi kutatói illúzió, hogy ha a hozzájuk legközelebb állók kultúráját megismerjük, az ő műveltségükhöz is közel kerülhetünk. Ez részben igaz is, de nem szabad megfeledkezni eközben arról, hogy a kettő mégsem teljesen ugyanaz. E helyzet következménye lehet, hogy a 19. századi folklórgyűjtések, amelyek a legalsó társadalmi rétegek szóbeli hagyományainak rögzítését célozták, valójában nemcsak tőlük, hanem a vidéki középrétegtől származó, ma közköltészetinek nevezett alkotásokat is rögzítettek.<sup>3</sup> Ez nem jelenti azonban azt, hogy ezek az alkotások a társadalom legszélesebb, alsó rétegeiben is ismert és terjedő kulturális javak lettek volna. Csupán azt, hogy a társadalomnak ekkor még meglehetősen nagy tömegei éltek a szóbeliségben, illetve használtak a szóbeliség útján is terjedő kulturális javakat, amelyeket az utókor szűkebb népfogalommal dolgozó teoretikusai saját népköltészet-fogalmuk alá utaltak. A nép- és a közköltészet is folklór ugyan, de a kettő csupán néhány, a folklórra általában jellemző alapkritériumban (például sztereotipikusság, variabilitás, szóbeli terjedés) egyezik, szövegekpuszuk teljesen eltér egymástól, még akkor is, ha a közköltészet egy viszonylag szűk, jól lehatárolható része a 19. századi második felében felszívódott a népköltészetben.

Az, hogy a hazai kutatók szeretik a közköltészetet a népköltészet – és nem a folklór vagy a szájhagyomány – fogalom alatt tárgyalni, sajnos jelentős részben a néprajztudomány saját kutatási hagyományából és fogalomhasználati anomáliáiból táplálkozik, mivel a diszciplína nem tisztázta megfelelően a tudomány-

<sup>3</sup> Például a Kisfaludy Társaság gyűjtési felhívására beérkezett anyagban, amelyet Erdélyi János rendezett sajtó alá, nagyjából negyven százalék a közköltészet. Csörsz Rumen István 2014: A Népdalok és mondák közköltészeti forrásai. *Irodalomtörténeti Közlemények* (118.) 5. 611–628; Küllös Imola 2014: Szikra? Fatörzs? Forrás? Adatok Erdélyi János néphagyomány-felfogásához és népköltészet-ismeretéhez. *Irodalomtörténeti Közlemények* (118.) 5. 595–610.

története különböző fázisaiban kialakult, s közben jelentősen módosult terminus technicusainak használati lehetőségeit. A másik gond a nyugati szakirodalom esetenként kissé kritikátlan átvétele, a nyugat- és közép-európai történeti folyamatok közti különbségek reflektálatlansága. Az igazságosság kedvéért azt is meg kell említeni, hogy Vaderna Gábor tette a legnagyobb lépést itt és már korábbi közleményeiben is,<sup>4</sup> hogy eloszlassa Peter Burke a kora újkori népi kultúrával kapcsolatos elméletének mindenhatóságába vetett hitünket.<sup>5</sup> Egy ponton túl azonban őt is behálózza Burke rugalmas, a népi kultúra generális természetéről alkotott felfogása. A fent leírt fogalmi zűrzavar következménye lehet, hogy a közköltészetet a kora újkori népi kultúrából, pontosabban annak nyugat-európai szakirodalmából igyekszik magyarázni. Sőt, bizonyos passzusaiból úgy tűnik, mintha a közköltészetet az egységes – illetve annak tételezett – középkori népi kultúra egyfajta reliktumának tekintené. Ez sajnálatos tévút, ugyanis a 19. század elejéig virulens közköltészet soha nem volt a széles tömegek kultúrája, továbbá nem lehet a 17. század elejénél régebbre visszavezetni, s végül sosem volt írástudatlan, kizárólag szóban élő és hagyományozódó gyakorlat, nagyon is erőteljesen kötődött az írásbeliséghez. Emellett nem társadalmi réteghez, sokkal inkább foglalkozási vagy életmódcsoporthoz volt köthető, hiszen az iskolázott, latinul tudó vidéki értelmiség, illetve a hasonló műveltségű kis- és középbirtokosok költészetéről van szó. Feltehetően majdnem annyira zárt és kizáró jellegű, mint az arisztokrata regiszter műveltsége, még ha a hozzáférés elsősorban belenevelődés, és nem beleszületés útján jöhetett is létre. Bár, szemben az arisztokraták műveltségével, nyitott más rétegek, csoportok felé is, de sokkal inkább felfelé, a nálánál műveltebbek felé, mintsem lefelé; a paraszti kultúrával, a majdnem kizárólag szájhagyományban élő folklórral való kapcsolatai szinte teljesen tisztázatlanok. A paraszti hagyományra tett hatása a 19. század közepétől adatolható, s feltehetően papok, tanítók közreműködésének köszönhető; ugyanakkor az is világos, hogy a közköltészet népköltészetté válását erősen korlátozta a két réteg közti műveltségi különbség, például a közköltészet lateiner jellege, mitológiai utalásai, idegen hangzású kifejezései, bonyolult képi világa.

A magaskultúra felől nézve a közköltészet olykor kised vagy gyarló, helyenként egészen trágár, ebben a tekintetben valóban van rokonság a népnek nevezett kultúrával, annak egyes jelenségeivel. A 19. század derekától kezdve jelen van a tudományos gondolkodásban az az elképzelés, hogy a középkorban létezett egy szóbeliségben élő kultúra, amely valamiféle platóni egységet képezett társadalmi rétegek és csoportok között, egyebek mellett a szabadszájúság tekintetében is. Az elmélet kialakulásának és népszerűségének háttere, hogy ha ugyanis létezett egy ilyen egységes – népnek is nevezett – kultúra, annak feltárásával és

<sup>4</sup> Lásd például: Vaderna Gábor 2014: A közköltészet kutatása és az irodalomtörténet. *Doromb: Közköltészeti Tanulmányok* (3.) 3. 13–50, különösen 17–21 (lásd például a 13., 14. és 18. lábjegyzetekben írottakat). Az ebben a tanulmányban megütött kritikus hang *A költészet születése* című kötetben elhalkult.

<sup>5</sup> Burke, Peter 1991: *Népi kultúra a kora újkori Európában*. (Ford. Bérczes Tibor.) Budapest.

felélesztésével meg lehet alapozni vagy fel lehet támasztani az egységes nemzeti kultúrát is. Az újabb vizsgálatok azonban azt erősítik, hogy mindez illúzió, s már a középkor művelődési viszonyai is cizelláltabbak voltak. Ugyan ekkor még számos réteg és csoport élhetett pusztán a szóbeliségben, vagy az írásbeliség hatásaitól kevésbé érintve, azt ma már nem gondolhatjuk, hogy ez a szóbeliség valamiféle uniformizáló hatással bírt volna. A közép- és kora újkorban is létezhetett valamiféle közties kultúra elit és népi között, amely javarészt a szájhagyomány útján terjedt, illetve a szóbeliség és az írásbeliség kettősségében létezett, mint például az úgynevezett latrikánus költészet, a pajkos énekek, s amelyekből az újkor második felére jellemző közköltészet is sokat átmentett.

Vaderna Gábor könyve azon túl, hogy sokoldalú szempontrendszerrel dolgozott, még egy okból fontos mű: amit és ahogy ír, az mozgalmas és izgalmas. Olyan könyv, amely nemcsak az irodalom története, hanem az irodalmat létrehozó és fogyasztó emberek története is egyben. Sokféle tanulsággal szolgál például a rendi költészetről írott fejezet Rhédey Lajos grófról szóló része. A tipikus karrieristának nevezhető főúr számára különböző családi események és pályaalomások alkalmaira írott versek segítségével egy egész társadalmi réteg életszemlélete, szokásai, erényei és gyarlóságai elevenednek meg: egy korán elhalt hitves tragikus sorsa, a becsvágyó és törtető férj botrányokkal kísért szerelmi élete, egyáltalán, a korabeli arisztokrata házasságok mibenléte, valamint a mecénatúra működésének szabályai. A literatúra mögött a mindennapi élet, az élet banalitásai mögött az irodalom sejlik fel.

Vaderna Gábor nem történész, és nem is etnográfus, mégis úgy mozog az irodalmi szövegek sűrűjében, mint a történész a források között vagy a néprajzos a terepen. Mindkét rokon diszciplína eszköztára a tarsolyában van, s nem fél használni őket.

*Mikos Éva*